

УДК 883.39090:8.015.036.3

ІННА НІКІТОВА,
викладач
(м.Хмельницький)

**Трагедія «маленької людини» у світі абсурду
(п'єса «Син» Олександра Смотрича)**

Вперше в українському літературознавстві науково потрактовується світ душі «маленької людини», художньо змодельованої О. Смотричем в його п'єсі «Син». Аналізуючи жанрово-стилістичні особливості драматичного твору, з'ясовано, що автор орієнтувався на західноєвропейську літературу. За жанровою ознакою твір є драмою абсурду, яка особливо була поширена на Заході в 50-60-х рр. минулого століття. У п'єсі О. Смотрича порушено вічну тему доброго і злого, споконвічного протистояння людини і довкілля, особистості і суспільства, а головне – відчуженість людської особистості в суспільному середовищі, відсутність логічних причинно-наслідкових зв'язків у світі, розгубленість і трагічність дійових осіб, які почувають себе у соціумі зовсім незахищеними. Драматичний твір яскраво демонструє й образ автора, який був психологом, який зумів тонко підмітити внутрішній світ «маленької людини», й, аби досягти ефекту, разом з дійовими особами «мінявся» сам у світі парадоксу.

Ключові слова: драма абсурду, віртуальний світ, довкілля, конфлікт, оніричний простір, дійові особи.

Постановка проблеми у загальному вигляді... Драматургія привертає пильну увагу дослідників тим, що вона швидко реагує на суспільні зміни, художніми засобами відтворює сьогодення. Водночас нинішній стан в літературі теоретично абстраговане поняття. Літературознавці, досліджуючи модерну драматургію, твори сьогодення, обґрунтовують свої тези так, наче досі не існувало модерного драмописання О. Олеся, І. Костецького, Ю. Косача, Л. Коваленко та ін., наче сучасні письменники першими звернулися, скажімо, до драми абсурду. Дослідниця О. Шниткіна висловлює думку про те, що «зі звільненням України від радянського впливу українська драматургія набирає нових обертів. Нова українська драма різножанрова та різноаспекторна. На сцені постають авангардові драми, модернові, абсурдні, декаданські та просто реалістичні» [10]. Корируючи думку О. Шниткіної, завважимо, що, по-перше, українська

драматургія звільнилась не від радянського впливу, а від комуністичної ідеології, соціалістичного реалізму, по-друге, модерна українська драматургія успішно розвивалася в еміграції, а серед її репрезентантів був й О. Смотрич. Його п'єсу досі ніхто не аналізував, ніби її не існує в історії української літератури, відтак, вважаємо, наше дослідження є актуальним в контексті аналізу модерної драми другої половини ХХ століття.

Аналіз досліджень і публікацій... Феномен розвитку української еміграційної драматургії середини ХХ століття як органічного складника нашого словесного мистецтва став осердям розвідок українських еміграційних літературознавців (Ю. Шерех, М. Неврлий, Г. Грабович, В. Державин, І. Качуровський, Г. Костюк, Ю. Лавріненко, Я. Славутич, М.-Р. Стех), материкових (М. Ільницький, В. Агеєва, О. Астаф'єв, М. Балаклицький, С. Хороб, Н. Лисенко-Ковальова, Ю. Мариненко, С. Павличко, М. Сподарець, Ф. Погребенник, А. Уліщенко, С. Антонович). Скажімо, С. Антонович 2009 року драматургії присвятила дисертаційне дослідження «Драматургічна творчість українських письменників-емігрантів середини ХХ ст.» Проте і попередні літературознавці, і С. Антонович не аналізують п'єсу «Син» О. Смотрича, а отже, повторимось, твір досі залишається *terra incognita*.

Формулювання цілей статті... Мета статті – розкрити трагедію «маленької людини», охарактеризувати художні особливості драми абсурду, парадоксу, виявити протистояння особистості та навколишнього середовища в п'єсі О. Смотрича «Син».

Виклад основного матеріалу... Насамперед зазначимо, що в українській літературі початку другої половини ХХ століття драма абсурду розглядалася як експериментаторство і репрезентована п'єсами І. Костецького «Спокуси несвятого Антона», «Близнята ще зустрінуться», «Дійство про велику людину». Зображення абсурду надібуємо також у драмах Л. Коваленко («Героїня помирає в першій акті»), Ю. Косача («Дійство про Юрія-Переможця», «Кортес і Безталанна»), І. Багряного «Генерал». О. Смотрич, як і вищезгадані драматурги, впродовж трьох років існування Мистецького українського руху (МУР) належав до цієї літературно-мистецької організації. Саме в цей час серед письменників діаспори, що перебували в таборах для переміщених осіб, розгорнулася дискусія про модернізацію української культури, наближення її до світової.

Відомо, що 25 вересня 1945 р. «мурівці» виробили й підписали декларацію, в якій проголошено основні засади творчості руху. В документі заявлено, що повоєнний час вимагає від письменника у високомистецькій, досконалій формі служити своєму народові.

Драматург І. Костецький у статті «Український реалізм ХХ сторіччя» (по суті це була його співдоповідь на конференції МУРу) писав: «Вітав би кожен твір нового нашого красного письменства, який ніс би в собі по-своєму розв'язаними ті проблеми, що їх не дають розв'язувати цупкі пута нашої традиції» [4, с. 37]. У такий спосіб письменник став на захист творення модерної літератури, поволі дистанціювавшись від традиції, від раціо. На його бік пристав О. Смотрич, який уже першою прозовою збіркою «Ночі» [7] постав як письменник-екзистенціаліст, письменник-модерніст. В. Мацько, аналізуючи художні особливості прози, каже, що Смотрич вдається до різновекторності художніх пошуків у плані оновлення літератури. «Така оновленість помітна на широкому тлі літературних явищ і культурних процесів, що відбувалися в Європі, і, не меншою мірою, в контексті ідейних та художніх пошуків кожного з митців-експериментаторів МУРу» (І. Костецький, Ю. Косач, В. Барка, В. Домонтович, Михайло Орест, В. Державин). Творення новели у стилі модерну була на той час своєрідним експериментом в післявоєнній українській діаспорній літературі» [5, с. 213]. Драматург І. Костецький (Мерзляков) під псевдонімом Юрій Корибут у дослідженні «Український трагедійний театр» висловився за оновлення творів мистецтва, заваживши, що «тепер, після здобутків українського трагедійного театру ХХ століття, містерійний український театр чекає на своє відродження» і що, «можливо в натхненні цього відродження витвориться цілком відмінний театральний жанр, який по-своєму збагатить світову скарбницю трагічного» [3, с. 18].

Суголосна позиції діаспорних модерністів й думка Ю. Меженка стосовно розвитку сучасної п'єси. Так, 6 листопада 1966 р. в листі до Я. Дашкевича він писав: «Про Ванченка знаю мало. Як драматург він відомий автор п'єси «Катерина» («Мужичка»). Вона, крім назви, нічого спільного не має з Шевченковою «Катериною»... Загалом це фігура така, яка несла не українську прогресивну культуру, і не вартий він того, щоб вивчати його діяльність, бо халтура залишається халтурою, в яких би шатах вона не виступала» [6, с. 121-122].

Модерний стиль в літературі обстоював відомий літературознавець Ю Шевельов. Він заперечує думку скептиків, які негативно ставляться до песимістичних настроїв в художній літературі, що, до речі, притаманно екзистенціалізму, бо, на думку науковця, «і ридання, і скиглення, і жіночі стегна мають право на існування в літературі... Література – не касарня, де все робиться на команду і під звуки барабану, література – не монастир. Усі людські почуття мають право

бути виявленими в літературі, а отже, і песимістичні настрої, і еротичні поривання» [9, с. 22].

Ось так, перебуваючи під впливом літературних дискусій та бажанні «втворити цілком відмінний театральний жанр» (Юрій Корибут) на початку 50-х років в О. Смотрича зародилася думка написати п'єсу із п'яти дій «Син». За жанровою ознакою твір відносимо до драми абсурду, бо, беручи до уваги основний світоглядний принцип, у п'єсі порушено вічну тему доброго і злого, споконвічного протистояння людини і доквілля, особистості і суспільства, а головне – це відчуженість людської особистості в суспільному середовищі, відсутність логічних причинно-наслідкових зв'язків у світі, розгубленість і трагічність людини, оте «трагедійне», що про нього писав Юрій Корибут. Власне, де відбувається дія, в якому місті, автор не вказує, але в оселі, в закритому просторі. Розв'язка твору починається з внутрішнього конфлікту, неспокою, «скигнення» (Ю. Шерех) про те, що в холодну пору господар незатишної оселі повернеться і вижене німечних жебраків на вулицю. Але ж, як зазначає Т. Вірченко, «художній конфлікт як обов'язковий компонент твору літератури знаходиться у взаємозв'язках з іншими елементами художнього твору» [2, с. 24].

За тематикою Смотричева п'єса нагадує твір Горького «На дні», де розкрито найбіднішу соціальну верству населення: нещасні зійшлися на нічліг й усвідомлюють свій стан ненормальним. Смотричеві дійові особи – це жебраки Глуха, Сліпа, Горбатий, Старий і віртуальний фронтовик – Його син. Але якщо Горьківських персонажів між собою нічого не пов'язує, то Смотричеві дійові особи залежні від Старого: обділеним долею він надав притулок. І від Старого вони залежать, догоджають, щоб не опинитися на вулиці. Те, що попросять за день, діляться зі Старим. Конфлікт постає з першої сторінки.

Горбатий: Ми, може, навіть забагато платимо!

Сліпа: Ми другий місяць вже нічого не платимо [8, с.55].

Уже з цієї короткої репліки постає алогізм діалогу, прочитується відкриття гострого соціального критицизму. Авторська симпатія на боці знедолених, які через воєнні дії забуті Богом і людьми, як другосортні, як люди соціального «дна».

У стилетворчих шуканнях відчувається орієнтація О. Смотрича на західноєвропейську літературу. Автор зосереджується на негероїчних персонажах, нездатних адаптуватися в соціумі. Стиль, писав Ю. Шерех, – це «іманентна властивість літературного твору, як і властивість того літературного тла, на якому цей твір виник або сприймається» [9, с. 14]. Драматург вдається до «мовної революції»: роз'єднані, уривчасті,

логічно незрозумілі монологи і сцени, гра словами, каламбури, дивовижні, а іноді неузгоджені репліки. Прикметно, що весь антураж п'єси спрямований на відтворення відчуття абсурду.

Сліпа чекає на сина, сподіваючись, коли повернеться, то прихистить її, хоча три роки від нього немає жодної вістки, жодного листа. Натомість Глуха стверджує, що бачила як вона щось зашивала у спідницю (явний абсурд, бо ж незряча людина не може шити), ховала гроші. Горбатий заперечує їй, мовляв, які там гроші, то листи від сина (листа незряча людина не прочитає без сторонньої допомоги), відтак у діалозі постає парадоксальність ситуації. Горбатий не вірить у повернення сина з війни: «Я знаю, що ти зашивала... Листи?.. А от сама подумай – три роки вже нічого він не пише...». Однак ситуація у першій дії вирішується тим, що Старий приніс новину: завтра син приїде.

В другій дії бачимо, як в концепції психології художньої творчості Смотрича превалює чинник сну. Сон-марення (вид художньої образності) відіграє одну із найважливіших стилістичних функцій: відвернення персонажа від насущних проблем реального світу. В авторському версіюванні Сліпа зустрічається із Сином господаря і веде з ним діалог. Син розповідає Сліпій те, чого вона хоче від нього почути насправді. Він їй говорить приємні слова, нагадує про її вродливу зовнішність, чого не чула нещасна дівчина ні від кого в реальному просторі, пригортає її до себе, і присягаються один одному. *«Сліпа підводиться, потім простягає руки і починає йти». Старий: «Що? Що?.. Ти?.. Чого ти?.. Лампадку перекинеш!.. Ще ніч... Ну, приснилося щось?.. О, як перелякана!..»* (с.71).

Втеча реальної людської свідомості в оніричний простір відбувається підсвідомо. Персонаж «зриває маску» соціальної несправедливості в реальному житті, знімає «кайдани» з душі, скидає тягар жорстокого світу, існуючих проблем. У такий спосіб через оніричний простір драматург дешифрує психічний стан дійової особи, її найпотаємніші бажання, почуття. Т. Бовсунівська параматри оніропростору визначає тим, що він «може мати нахил до ущільнення – мінімізації – з метою виявлення зменшеного масштабу як обжитого містичного топосу з притаманними йому властивостями [1, с. 16]. Третя дія передає стан марення Глухої, яка розмовляє з умовним Сином, кличе його до себе, щоб він полюбив її, а не Сліпу. Четверта дія уособлює оніричний простір Старого. Той «розмовляє» із Сином, зводить наклеп на Сліпу, каже, що застав її за любощами з Горбатим, тож сама з дому пішла. Син підтримує батька. У п'ятій дії відбувається діалог між Горбатим і Старим. Обділений долею чоловік докучає господареві неприємною розмовою про те, що Син давно мертвий, він не

повернуться з фронту, тож надія на краще марна. Горбатий проганяє з хати Глуху, обманює Сліпу, що Син давно загинув на фронті, а Старий помер, тож вони тепер належать один одному. Сліпа вірить у його щирість. Однак парадокс є тим несподіваним явищем, коли дія чи твердження призводить до суперечності, алогізму мислення, ігнорує інтуїцію (в даному разі Сліпої). Розв'язка у п'ятій дії настає несподіваним кроком для обділених долею людей. Хтось раптом постукав кілька разів у двері, і коли Старий їх відкрив, то на порозі з'явився ще один нещасний. Покалічений на фронті Син стояв на милицях. Вони з батьком обмінялися короткими займенниковими фразами:

Старий: Ти?..

Син: Я... (с. 89).

Плутанина рівнів судження у драматичному творі змушує читача ще раз звернутися до тексту твору, аби переконатися в тому, що думки дійових осіб різко розходяться з усталеними поглядами на реальне життя, суперечать здоровому глуздові. Але не все є алогічним. Занурюючись в контекст, спостерегли й логічність авторського моделювання позасвідомого: коли через оніричний простір Сліпа «шукає себе», зустрівшись із прекрасним, то знаходить те, до чого прагнула. Через проєкцію художньої моделі оніричного, автор трансформує думку про самовдосконалення людини. Остання, за авторською версією, живе заради ідеалу, сенсу (він полягає у зустрічі Сліпої із Сином господаря), екології своєї душі. В цьому полягає головна думка драматичного твору.

Висновки... Отже, винесений у заголовок п'єси власний іменник «Син», є провокативним. Персонаж упродовж всього твору «появлявся» віртуально, у снах і фантазіях дійових осіб. Кожен у його поверненні / неповерненні з фронту бачив власну вигоду, до якої штовхали соціальні суспільні негаразди. Риторичне питання, котре постало в зав'язці твору, мовляв, коли приїде син, то вижене усіх із хати, автор залишив відкритим. Адже син і сам не з власної волі поповнив «гвардію» калік, став бездоленним. У такий спосіб драматург уже в самій номінації заголовка спровокував читача на несподіваний фінал. О. Смотрич розумів, що письменник мусить бути своєрідним провокатором, аби спокушати і не давати спокою своїм текстом читачам (глядачам). Тому проаналізований нами драматичний твір уповні розкрив й образ автора, який був психологом, який зумів тонко підмітити внутрішній світ «маленької людини», який, аби досягти ефекту, разом з дійовими особами «мінявся» сам. О. Смотрич ще в задумі вибудував чітку конструкцію, архітектуру твору, а відтак

модерним драматичним твором «Син» явився перед читачами антропологом, соціологом, філософом, вдумливим аналітиком світу і людини в ньому. Драматургові вдалося художньо змалювати безправність «маленької людини» у світі абсурду. Смотричеві обездолені негероїчні персонажі опинились зі своїми проблемами самотніми, загубленими в соціумі, на узбіччі історії.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бовсуніська Т. Достовірність онірокритики та її постмодерні стратегії / Тетяна Бовсуніська // Сучасні літературознавчі студії. Випуск 1. Онірична парадигма світової літератури [Збірник наукових праць] / Гол. ред. В. І. Фесенко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 174 с.
2. Вірченко Т. І. Художній конфлікт в українській драматургії 1990–2010-х років: дискурс, еволюція, типологія : монографія / Тетяна Ігорівна Вірченко ; ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2012. – 336 с.
3. Корибут Ю. Український трагедійний театр / Юрій Корибут // Арка : журнал літератури, мистецтва і критики. – Мюнхен, 1947. – Ч.4. – С.17-18.
4. Костецький І. Український реалізм ХХ сторіччя / Ігор Костецький // МУР. – Зб.3. – Регенсбург, 1947. – С. 33-37.
5. Мацько В. Між висловлюванням ідеї та художньою структурою / В. П. Мацько // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія. № 989. Вип. 63. – Харків, 2012. – С.211-217.
6. Меженко Ю. Двадцять листів (1962-1967 рр.) [публікація і примітки Я. Дашкевича] / Юрій Меженко // Сучасність. – 1992. – №10. – С.118-123.
7. Смотрич О. Ночі [новели] / Олександр Смотрич. – Ганновер: В-во „Голуба Севоія», 1947. – 54 с.
8. Смотрич О. Син [Текст] // Олександр Смотрич. Вибране. – Торонто: б.н.в., 1952. – 90 с.
9. Шерех Ю. В обороні великих / Юрій Шерех // МУР. – Зб.3. – Регенсбург, 1947. – С. 11-26.
10. Шниткіна О. Сучасна українська драматургія: на перехресті модерну та постмодерну / Ольга Шниткіна // [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rusfil-mggu.at.ua/forum/13-43-1>. –

References:

1. Bovsuniska T. Dostovirnist onirokrytyky ta yii postmoderni stratehii, Suchasni literaturoznavchi studii, Vol. 1, Kyiv, 2004, 174 p.
2. Virchenko T. I. Khudozhnii konflikt v ukrainiskii dramaturhii 1990–2010-kh rokiv: dyskurs, evoliutsiia, typolohiia : monohrafiia, Kryvyi Rih, 2012, 336 p.
3. Korybut Yu. Ukrainyskyi trahediinyi teatr, Arka : zhurnal literatury, mystetstva i krytyky, Miunkhen, 1947, Issue 4, pp.17-18.
4. Kostetskyi I. Ukrainyskyi realizm KhKh storichchia , MUR, Issue 3. – Rehensburh, 1947, pp. 33-37.
5. Matsko V. Mizh vyslovliuvanniam idei ta khudozhnoiu strukturoiu, Vol. 63, Kharkiv, 2012, pp. 211-217.

6. Mezhenko Yu. Dvanadtsiat lystiv (1962-1967 rr.), Suchasnist, 1992, Vol.10, pp. 118-123.
7. Smotrych O. Nochi [novely], Hannover, 1947, 54 p.
8. Smotrych O. Syn [Tekst], Toronto, 1952, 90 p.
9. Sherekh Yu. V oboroni velykykh, MUR, Vol. 3, Rehensburh, 1947, pp. 11-26.
10. Shnytkina O. Suchasna ukrainska dramaturhiia: na perekhresti modernu ta postmodernu, [elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://rusfil-mggu.at.ua/forum/13-43-1>.

Summary

Inna Nikitova

Tragedy of a «Little Person» in the World of Absurd (Play «Son» by Oleksandr Smotrych)

For the first time in Ukrainian literary science the world of a soul of a «little person» has been examined, which was artistically modeled by O. Smotrych in his play «Son.» Analyzing the genre and stylistic features of the dramatic work, it was found out that the focused on the Western European literature. By genre feature the work is a drama of absurd, which was particularly prevalent in the West in the 50-60-s of the last century. In the play of O. Smotrych the eternal theme of good and evil, the primordial confrontation between the man and the environment, individual and society, and the main thing – alienation of the human personality in the social environment, lack of logical cause-effect relationships in the world, and confusion and tragic situation of characters, who feel themselves quite vulnerable in society have been initiated. The dramatic work clearly demonstrates the image of the author, who was a psychologist who managed to subtly note the inner world of the «little person» and to achieve the effect, along with the characters «changed» himself in the world of paradox.

Key Words: *drama of absurd, virtual world, environment, conflict, oneiric space, characters.*

Дата надходження статті: «4» грудня 2015 р.

Дата прийняття до друку: «15» грудня 2015 р.